

*Наталія Вербич
Інститут української мови НАН України*

РОЛЬ ПРОСОДІЇ В РЕАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРОПОВІДНИКА

У статті визначено особливості інтонаційної організації проповіді. З'ясовано роль просодії в реалізації прагматичних намірів проповідника.

Ключові слова: проповідь, темп, наголошений / ненаголошений склад, тривалість.

Проповідь як окремий акт релігійної комунікації, як будь-який комунікативний акт, має свою головну мету, яка функціонально визначає її межі. Так, загальну мету публічного мовлення зведено до керування діяльністю адресата в конкретних умовах і в певній ситуації спілкування. Цільовий аспект комунікативної діяльності, відображуючи спосіб творення усного тексту, пов'язаний з характеристикою спрямованого впливу, адже будь-який акт комунікації – це мовленнєва дія заради впливу мовця на слухача в процесі предметно-практичної та теоретико-пізнавальної діяльності. Під час реалізації своєї мети через певну мовленнєву форму (за допомогою лексичних, синтаксичних, просодичних засобів) мовець враховує конкретного адресата, щоб той зміг його зрозуміти та відповідним чином зреагувати на його мовленнєві дії. Спрямування комунікативного акту на реалізацію цільової програми впливу є важливою ознакою усного тексту й, очевидно, стає одним із критеріїв виділення жанрів усних текстів.

Мета проповіді – донести зміст слова Божого до свідомості людей. Така передача змісту є певною адаптацією первинного тексту (слова Божого) до можливостей людського розуму. Слово у храмі є засобом прямого спілкування Бога з людьми, концентрованим виразом сакрального. Божа благодать нібито особливо присутня під час читання Біблії та проповіді слова Божого, що є своєрідною формою спілкування Бога з вірянами. При цьому слово священика слухачі сприймають як слово, сказане самим Всевишнім, той єдиний інформаційний канал, який поєд-

нує з ним душу людини. Сучасна проповідь для християн усіх конфесій – головний засіб формування й зміни християнських уявлень про людину у свідомості вірян.

Проповідь щодо структурної організації можна в певному сенсі протиставити власне богослужінню (літургії), де все суворо регламентовано. Проповідь – жанр більш-менш вільний, не такий зв'язаний: проповідник має певний вибір як щодо змісту, так і щодо способу спілкування з вірянами.

Священики користуються розпрацьованими протягом багатьох століть прийомами й оптимальними методами спілкування зі слухачами, враховують соціальні й особистісні особливості аудиторії, різні мотивації сприйняття проповіді. Для досягнення максимального впливу на свідомість слухачів проповідники ретельно продумують не лише зміст, а й форму своїх виступів. Найбільшу силу впливу мають такі особливості проповіді, як розчинення релігійної ідеології в індивідуальному комплексі почуттів проповідника, його ототожнення з емоційним станом слухачів, уподібнення його настрою до настрою аудиторії. Реалізація цих особливостей можлива лише в імпровізованому мовленні. Виступи більшості проповідників – підготовлені імпровізації. Це означає, що досвідчений священик не читає проповідь з паперу, а ніби вільно виражає ті думки, що в нього є, і ті почуття, що володіють ним саме в момент виступу. Хоча, безперечно, проповіді – це виступи попередньо обдумані та добре підготовлені.

Отже, проповідь – це послання, створене не для публікації, читання та перечитування, а текст, призначений для сприйняття на слух, такий, що повинен відразу вплинути на аудиторію. Тому надзвичайної ваги набувають просодичні засоби його оформлення.

Нашим завданням є визначення інтонаційних особливостей проповіді, її сприйманих рис і співвіднесених із ними акустичних характеристик, тих просодичних засобів, що роблять мову священика виразною, яскравою, впливовою.

Матеріал дослідження – записи 5 проповідей, виголошені священиками під час богослужіння в церкві. Для аналізу відібрано 8 надфразних єдностей (НФЄ – функціонально, структурно,

семантично з'єднана, незалежна від контексту частина тексту), дві з яких за спеціальною програмою записано в Лабораторії експериментальної фонетики Інституту української мови НАН України у виголошенні дикторів українського радіо, мовлення яких відповідає орфоепічним нормам сучасної української літературної мови. За настановою експериментатора звуковий текст у реалізації дикторів мав відповідати публічно виголошеній проповіді, з виявленням сугестивного впливу. Аудитори після кількохразового прослуховування текстів повинні були визначити жанр виступу, ознаки, за якими його виділено, мету виступу, його інформативну дієвість, ступінь впливу на слухача, характер мовлення тощо. Мета такого дослідження – аналіз сприйманих рис інтонації проповіді, відтворення характеру звучання досліджуваних текстів.

Результати слухового аналізу засвідчили, що проповідь як жанр релігійного стилю є цілісною виразною структурою, яку аудитори однозначно відрізняли від інших усних текстів уже при першому прослуховуванні запропонованих записів.

Прикметно, що уривки, відібрані з проповідей, виголошених священиками, усі аудитори однозначно співвіднесли з жанром релігійної проповіді. Уривки, начитані дикторами радіо, лише у 30 % випадків аудитори сприйняли як досліджуваний жанр. Здебільшого їх потрактували як лекцію на релігійну тему, мотивуючи свій вибір відсутністю в таких текстах особливої, специфічної, властивої лише проповіді просодичної організації (ритмічності, виразного синтагматичного наголосу, уповільненого темпу вимови без різких змін, переваги довгих пауз тощо). НФС, начитані диктором-жінкою, сприйнято лише як лекцію, що можна пояснити традиційним уявленням українців про проповідника-чоловіка (священика).

Диференціація проповіді в письмовому варіанті потребувала більше часу, аніж озвученого тексту. Для визначення жанру записаної проповіді аудитори мали прочитати щонайменше кілька абзаців (15–20 фраз), а іноді й увесь текст. Для ідентифікації звукового варіанта зазвичай достатньо прослуховування кількох (3–5) перших фраз. Таким чином, установлення жанрової нале-

жності усного виступу займає менше часу, аніж такого самого тексту в письмовому варіанті. Крім цього, комплексне сприйняття усного тексту з орієнтацією уваги на його інтонацію суттєво підвищує правильність співвіднесення його з певним жанром.

Серед основних ознак, за якими було визначено жанр проповіді, – просодичні (у 70 % анкет аудиторів ставлять інтонаційну організацію на перше місце); лексичні (30 % аудиторів ці ознаки поставили на перше місце, 70 % – на друге). Синтаксичні й морфологічні ознаки не були суттєвими для виділення проповіді, хоча в анкетах зазначено, що проповідь має специфічну синтаксичну організацію (зокрема інверсійний порядок слів, використання складних синтаксичних конструкцій, чимала кількість риторичних фігур тощо). Показовим є той факт, що логіко-семантична організація досліджуваних текстів не стала критерієм ідентифікації жанру. Аудитори відзначали, що проповідь має типovu для усного публічного виступу структуру й будову.

Тексти, начитані дикторами, за функціональним спрямуванням здебільшого визначено як переконувальні, й лише у 35 % – як інформувальні. А тексти проповідей, виголошених священиками, переважно схарактеризовано як такі, що передбачають сугестивний вплив (80 %).

Підсумувавши відповіді аудиторів щодо характеру мовлення (його звукової організації), було з'ясовано, що проповіді, виголошені священиками в церкві, є природними, виразними, емоційними. Таке мовлення зрозуміле, авторитетне, цікаве, приємне, відзначено природність інтонації та гучності, плавність ритмічної організації. Мовлення дикторів схарактеризоване як виразне, динамічне, підготовлене, логічне, переконливе, з чітким членуванням мовленнєвого потоку, однозначним виділенням семантичного центру, але нечітким ритмом.

За визначенням дослідників, темп є одним із найвагоміших критеріїв, за яким диференціюються мовні стилі взагалі та їхні жанри зокрема. Так, В. Шиприкевич зазначав, що саме темп, швидкість вимови, часокількість звучання в усному мовленні щонайтісніше пов'язані зі змістом висловленого [Шиприкевич : 410].

Часові характеристики мовлення є поліінформативними і зумовлені низкою факторів: екстралінгвальними – мовленевою ситуацією, що визначає критерій офіційності / неофіційності мовлення та його емоційну насиченість; ступінь складності повідомлюваної інформації тощо; соціально-психологічними – типом нервової системи мовця, його психічним станом у момент мовлення; національно-мовними традиціями соціуму тощо; власне мовними – логіко-семантичною структурою тексту, його функціональним призначенням, засобами мовного оформлення висловлювань тощо.

Для аналізу часових параметрів мовлення суттєвим є врахування значень повного (з урахуванням тривалості пауз) та артикуляційного (без врахування тривалості пауз) темпу.

У нашому дослідженні за одиницю темпу обрано склад, оскільки саме склад є мінімальним відрізком усного мовлення на межі між акустичним сигналом і смислорозрізнявальним елементом мови. Для з'ясування загального темпу висловлювання встановлено середньоскладову тривалість досліджуваних НФС, розглянуто середньоскладову тривалість окремих фраз, синтагм і промінантних складів.

Опис темпоральних особливостей проповіді дає змогу визначити ті ознаки, які вирізняють проповідь як жанр релігійного стилю, та встановити, що на просодичному рівні відрізняє проповіді, виголошені священником, від проповіді, начитаної за спеціальним завданням дикторами радіо.

У багатьох посібниках із підготовки та виголошення проповідей однією з обов'язкових умов ефективності виступу є дотримання “правильної інтонації”, щоб промовець говорив “виразно, унікав пишномовного світського читання й неприпустимого поспіху” [Настольная книга : 349].

Особливістю виголошення церковної проповіді є перевага середнього темпу вимови (61 %). Кількість складів, вимовлених за секунду, – 4,7 складу, що відповідає показникам середнього темпу українського усного мовлення [Іщенко : 6]. Однак більшість аудиторів характеризували темп таких текстів як уповіль-

нений. Очевидно, таке сприйняття зумовлено, по-перше, характером темпу: у проповіді, виголошеній священником, темп майже не змінюється упродовж виступу, він – стабільний, рівний; по-друге, особливостями паузального членування. Показово, що в таких текстах не зафіксовано дуже повільної та пришвидшеної вимови окремих фраз.

У текстах, начитаних дикторами, переважає уповільнений темп (53 %), хоча спостерігаємо випадки вимови окремих фраз у пришвидшеному і дуже повільному темпі. Отже, диктори дотримувались однієї з основних вимог до виголошення усного публічного виступу – змінювати темп упродовж виступу. Ці зміни пов'язані здебільшого з підкресленням опозиції важливості / надлишковості інформації, зі значущістю окремих елементів висловлювання, вираженням емоційно-вольового спрямування виступу, з психологічною настановою мовця тощо.

Спостережено, що зміни темпу корелюють зі змінами гучності як у межах цілої НФС, так і в межах окремих фраз, зокрема голосніша вимова окремих сегментів тексту збігається з повільнішою їх вимовою.

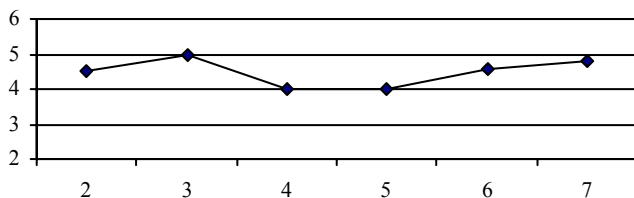
Проповіді зазвичай виголошують голосно, виразно, чітко. Будова церкви з особливою акустикою дозволяє проповіднику-священнику говорити саме так навіть без мікрофона. Загалом ступінь гучності вимови залежить від кількісної характеристики аудиторії – як тихіше вимовлені відзначено тексти, що їх було виголошено для небагатьох людей. Зі збільшенням кількості слухачів ступінь гучності зростає. Ця риса є особливістю усних публічних виступів. У процесі аналізу проповіді жодного разу не було відзначено, що мовець говорив дуже голосно, хоч аудиторії часто були великі й дуже великі. Для церковної проповіді характерний відносно рівний характер гучності. Спостережено лише дещо голоснішу вимову першої фрази, порівняно з попередніми і наступними, кожної НФС. Крім цього, священники зазвичай підвищують ступінь гучності (водночас дещо уповільнюючи темп) на риторичних питаннях: *Хіба ж не цього бажає*

нам сам Спаситель // Хіба не за це молився / на останній вечері / щоб були одне; висловлюваннях, що мають характер настанови: Прийди / і попроси / попроси у того / хто нікому не відмовить / у того хто проявляв милосердя / навіть найбільшим грішникам // Від нього / і з його допомогою / навчимося любити Бога / святу церкву / нашу вітчизну / і один одного //; семантично значущих висловлюваннях: Віра / це дар / дар / який походить / від самого Бога // Він з нами / в радості і скорботі / в здоров'ї і хворобі / в успіхах і невдачах //.

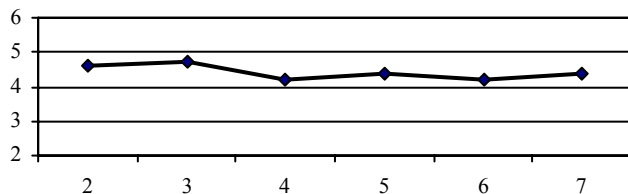
У текстах проповіді, начитаних дикторами, як голосно вимовлені визначено лише кілька значущих фраз. Так, фразу – *Єдиний надійний захист / знання / Божого слова / і постійне / живе / спілкування з Господом //* (диктор Є) – аудитори сприймають як спонування до певної дії, й водночас ця фраза є висновком до сказаного; *Переконаний / що Біблія / найважливіша книга у світі* (диктор Р) – сприйнята як ключова фраза, що виражає позицію мовця, його бажання переконати аудиторію в правильності, істинності того, що він виголошує. Певних кореляцій гучності та темпу у таких НФЄ не виявлено.

У текстах, начитаних дикторами, спостерігаємо досить різке протиставлення тривалості наголошеного / ненаголошеного складів – 85 мс. У проповідях, виголошених священиками, середній показник тривалості наголошеного складу в середньому на 65 мс більший за середню тривалість ненаголошеного складу.

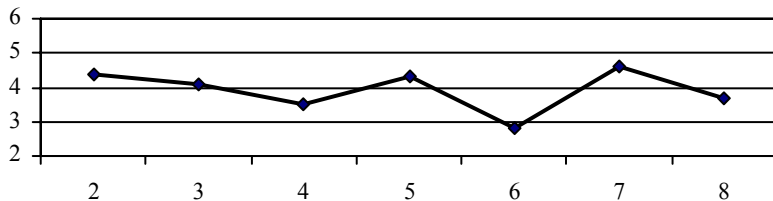
У текстах, начитаних дикторами, спостерігаємо значну варіативність значень тривалості складів окремих фраз (від 167 мс до 351 мс у диктора Є, та від 183 мс до 328 мс у диктора Р). У проповіді коливання середньоскладової тривалості значно менші: 224–294 мс у мовця ІІІ, 238–343 мс у мовця Б, 188–289 мс у мовця П. Графіки 1–4 демонструють зміни темпу окремих фраз у НФЄ, відібраних із проповідей, виголошених священиками, й текстів, начитаних дикторами (на осі абсцис позначено номер фрази, на осі ординат – середньоскладову тривалість фрази у відносних одиницях (далі – в. о.).

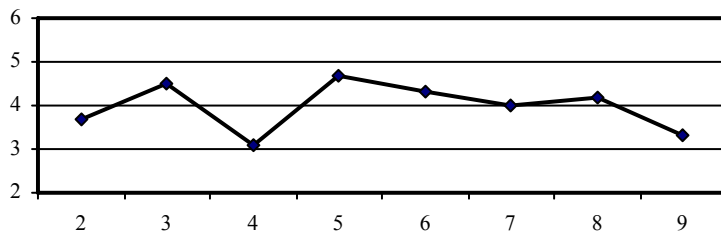
Графік 1. Зміни темпу в проповіді, виголошеній священиком (мовець Б)

Графік 2. Зміни темпу в проповіді, виголошеній священиком (мовець П)

Графік 3. Зміни темпу в тексті, начитаному диктором (диктор Є)

Графік 4. Зміни темпу в тексті, начитаному диктором (диктор Р)

Зазначені характеристики – протиставлення тривалості наголошеного / ненаголошеного складів і порівняння середньоскладової тривалості сусідніх фраз – відображають своєрідність ритмічної організації тексту. Незначні коливання середньоскладової тривалості фраз і невелике протиставлення наголошеного / ненаголошеного складу сприяють утворенню уповільненого, плавного, “спокійного” темпу, суттєвіші зміни – динамічної, імпульсивної ритмічної організації тексту.

Важливою характеристикою, що впливає на сприйняття темпу усного тексту, є тривалість промінантних складів. Наведемо для порівняння тривалість складів у текстах різних типів.

Проповідь, виголошена священником:

*Це-на-ди-ха-є-і-ко-жно-го-знас//не-сти-свій/жи-тте-вий/
хрест//не-стра-ши-ти-ся/тру-дно-щів/і-спо-кус//па-м'я-та-ю-
чи-сло-ва-хри-ста-спа-си-те-ля//я-зва-ми//по-всі-дні//до-кін-
ця//ві-ку//*

240-145-132-225-143-144-176-194-108-371-/548/-282-290-487-/241/-
229-314-214-/152/-**545**-/150/-161-231-243-120-259-/319/-192-179-286-
/381/-67-227-371-/620/-73-158-158-109-292-309-238-223-265-230-233-
148-190-/666/-115-323-193-/731/-203-290-291/646/-175-159-336-/418/-
131-226// (мовець В);

*ма-ють-сво-ю-і-**сто**-рі-ю//ма-ють-сво-ю-бі-о-гра-фі-ю/-як-
лю-ди//ма-ють-сво-є-ша-ну-ва-ння//*

109-168-299-101-121-**320**-181-277-/1009/-229-251-210-167-132-146-
412-231-100-/-125-185-382-/1308/-219-163-325-167-214-215-222-375//
(мовець Б).

Проповідь, начитана дикторами:

*спа-си-тель/по-пе-ре-див//цей-/о-бман/бу-де-на-стіль-ки-схо-
жий-на-прав-ду//шчо-на-віль-**ви**-бра-ним//по-трі-бно-бу-ти/на-
сто-ро-жі//*

539-176-224-/58/-112-192-187-302-/465/-502-/70/-119-717-/238/-195-
154-176-282-133-377-206-200-311-381-/458/-289-166-290-**381**-245-336-
/698/-123-300-388-210-464-/144/-200-340-192-167// (диктор Р);

*миб-ні-чо-го-не-зна-ли//як-щоб/**бог**/не-роз-по-вів-нам/про-все
/це/у-бі-блі-ї//*

261-138-275-130-132-344-260-/390/-230-470-/100/-**307**-/185/-145-255-
325-230-315-/70/-145-320-/90/-200-/436/-90-230-225-180// (диктор Р).

За часовими параметрами прикметною ознакою досліджуваного матеріалу визнано збільшення тривалості звучання ядерних складів (1,60 в. о. у власне проповіді та 1,54 в. о. в дикторських текстах), що перевищує тривалість усіх інших складів фрази (у наведених прикладах такі склади виділено жирним шрифтом). Це характерна риса виразного усного мовлення в цілому. У проповіді стабільне місце акцентно виділеного слова (воно або оформлене в окрему синтагму, або є останнім словом синтагми) визначає своєрідність ритму на рівні темпорального оформлення фрази – саме на цих сегментах спостерігаємо найповільнішу вимову. У текстах, начитаних дикторами, ядерний компонент може займати будь-яку позицію у фразі взагалі та в синтагмі зокрема.

Аналіз тривалості промінантних складів дав змогу виявити таку особливість проповіді, виголошеної священиком, як значне подовження останнього наголошеного складу синтагми, особливо якщо він є абсолютно кінцевим (1,54 в. о.); у випадку, коли після наголошеного є ще один або кілька ненаголошених складів його тривалість дещо зменшується і становить 1,24 в. о. (останній наголошений склад синтагми у прикладах позначено курсивом).

І. Комарова, проаналізувавши фінальне подовження наголошених і ненаголошених складів у різних типах усних текстів (зокрема, речитативі священика, молитві, уривках із прозових творів, віршах, духовних піснях тощо), дійшла висновку, що найповільніше таке подовження діє в речитативі священика й молитві. “Тут немає відступів від правила, все чітко та зрозуміло, читання літургії наближене до співу – сильно подовжуються останні голосні – вони просто проспівуються” [Комарова : 167]. Важливою особливістю такої вимови є те, що кінцевий наголошений голосний зазвичай за тривалістю довший за післянаголошені [Комарова : 162]. Дослідниця відзначає й особливості фінального подовження церковного пісенспіву: подовження починається з наголошеного голосного останнього фонетичного слова синтагми й поширюється на всі післянаголошені склади до кінця фрази. Отже, подовження останнього наголошеного складу синтагми є однією зі специфічних ознак загальної ритмічної організації богослужіння. Якщо брати до уваги, що проповідь – це обов’язкова та орга-

нічна частина служби Божої, то зрозуміло, що її ритм підпорядкований загальному ритму богослужіння.

У текстах, начитаних дикторами, спостерігаємо подовження передпаузальних ненаголошених складів (ця риса є особливістю українського усного мовлення) – 338 мс (або 1,39 в. о.). Фінальне подовження в текстах, начитаних дикторами, перевищує показники, характерні для вимови сучасних усних публічних виступів (за нашими даними, таке подовження становить – 1,2 в. о.), але менше за такі ж показники у проповідях, виголошених священиками. Це можемо пояснити тим, що диктори володіють знаннями про різні стилі вимови й зокрема мають загальне уявлення про особливості виголошення проповіді; хоч умови реалізації таких текстів не сприяють більшому подовженню (нагадаємо, диктори начитували тексти за спеціальним завданням у Лабораторії експериментальної фонетики).

Отже, аналіз часових характеристик проповіді уможливив визначення певного темпорального діапазону – уповільненого й середнього темпу вимови. Різниця між типами проповіді виявляється у варіативності темпу впродовж виступу. З погляду сприйняття темп – величина не абсолютна, а відносна. Слухач сприймає не абсолютні показники темпу, а його змінність або стабільність. Саме характер темпу є величиною функціонально значущою. Темп церковної проповіді визначаємо як рівномірний, плавний як за характером розподілу в окремій фразі, так і в межах усього тексту. Темп текстів, начитаних дикторами, щодо темпу проповідей, виголошених священиками, – дещо пришвидшений і змінний. Варіативність темпу в таких текстах зумовлена, з одного боку, прискоренням артикуляції при вимові довгих ритмічних груп, що передають менш важливу інформацію, та уповільненням швидкості артикуляції коротких або середніх ритмічних груп, що містять важливу інформацію, а з другого – наявністю різних за тривалістю пауз.

Уповільнена, мало змінна вимова церковної проповіді зумовлена насамперед функціональним призначенням такого тексту, адже “проповідь слова Божого – це дійство сакральне, воно пробуджує душі саме тому, що через людські уста доноситься свя-

те, а не земне” [Біленко : 9]. Самі священники відзначили, що для розвитку релігійно-молитовного настрою потрібні осмисленість і зворушливість церковної служби загалом і проповіді зокрема. А це унеможливує “квапливе, недоладне буркотіння, що зливається часом у суцільний гомін” [Богос : 686].

У багатьох посібниках для священнослужителів зазначено про необхідність оберігати спокійно-умиротворений характер храмового дійства від світського впливу, не наділяти його складники зайвою пристрасстю та драматизмом: співам у храмі не притаманна ускладнена манера виконання, властива оперним аріям; ікони мають сповіщати мовою тілесних форм не про красу земну, а про вічність, незмінність вищого світу, (звідси й застиглість, нерухомість, незмінність фігур і поз); усі відправи повинні бути сповнені величі й незворушного спокою [Настольная книга : 374–375]. Відтак і проповідь як частина богослужіння повинна органічно поєднуватися з художньо-мистецькими та іншими символами культу в процесі відправи “для утворення таємничо-захоплюючої, урочисто-піднесеної, містичної картини, що відповідно впливає на психіку її учасників, стимулюючи, підтримуючи, зміцнюючи їхню віру” [Москалець : 72].

1. Біленко Т. Феномен слова в християнському культурі України. – Дрогобич, 1993. 2. Богос Ф. О церковном чтении // Церковный вестник, 1905. – № 22. – С. 685–688. 3. Іщенко О. С. Характеристика голосних звуків сучасної української літературної мови залежно від темпу мовлення: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009. 4. Комарова И. А. Конечное продление в различных жанрах речи и музыки // Проблемы фонетики – IV. – М., 2002. – С. 157–169. 5. Москалець В. П. Психологія релігії. – К., 2004. 6. Настольная книга священнослужителя: В 5 т. – М., 1977. – Т. 1. 7. Шиприкевич В. В. Питання фоностилістики. – К., 1972.

Статья посвящена изучению интонационной организации проповеди. Рассматривается роль просодии в реализации прагматических намерений проповедника.

Ключевые слова: *проповідь, темп, ударний / безударний слог, довільність.*

The article deals with the prosodic structure of the sermon. It focuses the role of prosody in realization pragmatical intention of preacher.

Key words: *sermon, speech rate, stressed / unstressed syllable, time.*